

Pál János¹

A kisebbségi lét ajándékai? Magyar kisebbségi kilátások a Székelyudvarhelyi Unitárius Egyházkör elemi oktatásügyének tükrében (1919–1931) I.

A kisebbségi lét ajándékai című, 1931-ben megjelent esszéjében László Dezső ugyan elismerte a kisebbségi sors hátrányait, de mégis úgy vélekedett, hogy ez a sok erdélyi magyar által végzetesnek ítélt kényszerhelyzet² olyan feltételrendszert és környezetet hozott létre a Romániába szakadt magyar közösség számára, amelynek a megfelelő kiaknázása azt alkalmassá teszi a túlélésre és a nemzeti kereteket is meghaladó értékteremtésre.³ „A kisebbségi magyar sors áldásai – vonta le derűlátó végkövetkeztetését – azt az örvendetes meglátást hozzák, hogy

¹ Pál János (1978, Barót) homoródszentmártoni lelkész, történész, kutatási területe a 20. századi unitárius egyháztörténet. Elérhetősége: paljanosfelso@gmail.com.

² Osváth Gábor, a Felsőfehéri Egyházkör esperese az 1924. július 13-án Alsórákoson tartott közgyűlésen a következőképpen jellemezte kisebbségi helyzetüket: „[...] az elmúlt év is csak a csalódások és szenvedések esztendeje volt, amelyben egyebet se láttunk, mint bűnös merényletet, mely a nemzeti kisebbségek, a felekezeti iskolák, az anyanyelv, a szabadság, a tanuló ifjúság, az emberiség és kultúra ellen elkövetett, és amely a legnagyobb felháborodás és legmélyebb elkeseredés hullámaint keltette e lelkekben. [...] Valóban elszomorító a magyarság és az egyházak ügye. Nemcsak faji, hanem az egyházi és vallási élet terén sem láthatunk egyebet, mint a romanizálást. Maholnap már az egyház sem tud erős vára lenni magyar fajunknak, maholnap ott sem lehet magyarul érezni, gondolkodni és írni, mert tudják, hogy nyelvében él a nemzet. Ezért a drága kincsért küzdöttek elődeink több mint egy évezreden keresztül. Ma már minden merénylet, minden irredentizmus, ami a magyarságért történik, és megsemmisítésére siet ebben az országban mindenki, sajnos segítőt találnak még a magyarok között is.” Felsőrákosi Unitárius Egyházközség Levéltára. *A felsőfehéri unitárius egyházkör közgyűlési jegyzőkönyve (1922–1928)*, 61–62. (Részlet Osváth Gábor esperes 1924. július 13-án Alsórákoson elmondott megnyitóbeszédéből); A kisebbségi sors negatív megítélésével kapcsolatban lásd Makkai Sándor *Nem lehet* című esszéjét, valamint Horváth Sz. Ferenc *A nem lehet vita háttere és ideológiai összefüggései* című tanulmányát (<https://www.lato.ro/irodalmi-mu/a-nem-lehet-vita-hattere-es-ideologiai-osszefuggesei>, letöltve: 2023. augusztus 22.).

³ László Dezső, „A kisebbségi lét ajándékai”, in *Az emberfejú madár. Erdélyi magyar esszéírók 1918–2001*, vál., bev. BALÁZS Imre József (Kolozsvár: Kalota Könyvkiadó, 2007), 115–125.

a magyarság élő valóság, rugalmas életegység, termőtőke; tud reagálni a rá ható, életet fenyegető hatásokra, reakciója által kitermelt erői nemcsak önmaga számára, hanem az önmagán kívül való egyetemes emberi élet számára is élet- és értékgyarapodást jelentenek.”⁴

Tanulmányunkban a Székelyudvarhelyi Egyházkör felekezeti iskoláinak 1918 utáni újjászervezésén keresztül azt a kérdést szeretnénk volna tisztázni, hogy az új állam keretében sikeresnek bizonyult-e az unitárius egyház nemzeti és felekezeti identitás védelmére irányuló iskolaszervező tevékenysége. Volt-e hajlandóság helyi szinten a központi utasítás végrehajtására, és ha igen, az egyes egyházközségek rendelkeztek-e azokkal az anyagi, infrastrukturális és szellemi erőforrásokkal, amelyek alkalmassá tették őket arra, hogy iskolákat állítsanak fel és működtessenek.

Végző soron László Dezső ama provokatív kijelentésére kívántunk reflektálni forrásaink tükrében, hogy a romániai magyar közösséghez tartozó unitárius vallásfelekezet vajon tényleg tudott-e érdemben reagálni a főhatalomváltással jelentkező „fenyegető hatásokra”, vagy arra kényszerült, hogy passzív szemlélője maradjon sorsa alakulásának, magatehetetlenül sodródjon az új impérium által teremtett közjogi környezet útvesztőjében. A túlélésben, a magyarság sorsának alakulásában mi volt a döntő tényező: a kisebbségi létforma „ajándéka”, azaz az asszimilációs nyomásra megvalósuló társadalmi kohézió és tudatosan vállalt, áldozathozatalra sarkalló nemzeti identitás, vagy pedig a román állam diszkriminatív magyarságpolitikája, amely az egységes nemzetállam megteremtésének a stratégiájából származott.⁵

Unitárius népiskolák a Székelyudvarhelyi Egyházkörben 1918 előtt

Az általunk tárgyalt időszakban a Székelyudvarhelyi Egyházkört tizenkilenc egyházközség alkotta. Az Udvarhely vármegye déli és délnyugati részén fekvő egyházközségek közül tizenhat az Oklándi, három pedig az Udvarhelyi járás közigazgatása alá tartozott. 1910-ben az egyházkör tagjainak a száma 13 020,

⁴ Uo., 125.

⁵ BÍRÓ Sándor, *Kisebbségben és többségben. Románok és magyarok 1867–1940* (Csík-szereda: Pro-Print Könyvkiadó, 2002), 267–452.; Lucian BOIA, *Cum s-a româniizat România* (București: Humanitas, 2015), 65–77.; PÁL János, Vissza- és elrománosítási kísérletek a székelyföldi unitárius egyházközségekben, *Magyar Kisebbség* 13., 1–2. sz. (2008): 186–253.

1918-ban 13 120 fő, 1921-ben pedig 13 426 fő volt.⁶ Demográfiai tekintetben az egyházközségek esetében nem beszélhetünk nagy közösségekről, ugyanis a hívek lélekszáma mindössze három településen haladta meg az ezer fölötti határt (1. számú táblázat).

Sorszám	Egyházközség	Lélekszám 1919-ben	Lélekszám 1921-ben
1	Abásfalva	468	483
2	Gyepes	604	558
3	Kénos	412	445
4	Lókod	216	261
5	Homoródalmás	2 066	2 173
6	Homoródjánosfalva	325	377
7	Homoródkarácsonyfalva	825	849
8	Homoródkeményfalva	453	488
9	Homoródszentmárton	456	449
10	Homoródszentpál	664	656
11	Homoródszentpéter	269	348
12	Homoródújfalú	356	385
13	Oklád	774	712
14	Recsenyéd	297	301
15	Székelyderzs	1 509	1 508
16	Székelymuzsna	300	302
17	Székelyudvarhely	-	502
18	Vargyas	1693	1 764
19	Városfalva	542	557
Összesen		12 229	13 426

1. táblázat: A Székelyudvarhelyi Egyházkör egyházközségeinek lélekszáma 1919-ben és 1921-ben⁷

⁶ BORBÉLY István, „A magyar unitáriusok lélekszáma 1900-tól 1918-ig”, in *Unitárius Közlöny* [évfolyam nélküli] 4–5. sz. (1919. december): 35., 37.; Homoródszentpáli Unitárius Egyházközség Levéltára (HszentpáliUELvt.) Egyházköri iratok, 1921. évi iratcsomó, *Összesített népmozgalmi kimutatás Udvarhely köréből 1921-ről*.

⁷ Az 1921. évi összesítést elkészítő Pál Ferenc esperes kimutatása a világháborúban el-esett és eltűnt személyeket is tartalmazta, mivel statisztikája összeállításakor még nem rendelkezett adatokkal ezeknek a helyzetéről. HszentpáliUELvt. Egyházköri iratok, 1921. évi iratcsomó, *Összesített népmozgalmi kimutatás Udvarhely köréből 1921-ről*; Az 1919. évre vonatkozó népesedési kimutatást az 1919 októbere és decembere között beküldött lelkészi

Az alacsony lélekszám – párosulva a növénytermesztés és állattartás szempontjából mostohának mondható talajviszonyokkal, valamint a kezdetleges mezőgazdasági műveléssel⁸ – természetesen kedvezőtlen hatással volt az egyes egyházközségek gazdasági teljesítőképességének az alakulására, és hátrányosan befolyásolta annak infrastrukturális fejlődését, beleértve az oktatásügyét is.

Forrásaink szerint a 19. század utolsó negyedéig az egyházkör minden egyházközségében működött felekezeti iskola Székelyudvarhely kivételével, ahol az 1872-ben létrejött fiókegyházközség 1905-ben önállósodott.⁹ Az esperesi vizsgálószerzők jegyzőkönyveinek idevágó adatai szerint ez a helyzet 1873 és 1884 között gyökeresen megváltozott, és az unitárius felekezeti iskolák – Vargyas kivételével – lényegében egy évtizednyi idő alatt átalakultak községivé (2-es számú táblázat). Ennek a jelentős változásnak a hátterében a népiskolai közoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. törvénycikk állt, amely általános tankötelezettséget vezetett be a hat és tizenkét év közötti korosztályok számára (1. §), és amely ebből a célból népiskolák felállítását rendelte el azokban a községekben, ahol addig nem létezett egyházi vagy más intézmény által fenntartott iskola (23. §). Az egyházközségeket a törvénycikk 11. paragrafusának iskolaépületekre vonatkozó műszaki-infrastrukturális követelményei, valamint a 26. paragrafusának azon két rendelkezése érintette közvetlenül, amely egyfelől lehetővé tette a felekezeti iskolák községivé válását, másfelől pedig az átalakult iskolák államilag történő segélyezését helyezte kilátásba ott, ahol a községek önerőből képteleneknek bizonyultak azokat finanszírozni (43. §). Ezek az előírások két okból váltak rendkívüli jelentőségűvé az egyházközségek szemszögéből: megszabadulhattak az iskola működtetésének mindenféle anyagi és pénzügyi terhétől, az államsegély bevonásával pedig megnőtt az esély az oktatás színvonalának az emelésére, mivel az állami források segítségével kedvezőbb infrastrukturális körülmények teremtésére nyílt lehetőség a tanköteles gyermekek számára.

Az iskolák pénzügyi okokból történő átadása egyértelműen igazolható forrásainkból; az alábbiakban felsorolt néhány példa arra utal, hogy az egyházköz-

jelentések alapján állítottuk össze. A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára (MUEKvGylvt.) Jelzet: 110f–1919.

⁸ KOZMA Ferenc, *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota* (Budapest, 1879), 139.; Uő, „A székely kérdés”, *Keresztény Magvető* 35., 6. sz. (1900): 301.; ÜRMÖSI József, *Pap és apostol. 44 év a lelkipásztori munkamezőn*, szerk. SIMON Márton (Budapest–Székelyudvarhely: Erdélyi Műhely Könyvek, 2015), 16–17., 44–45.; MUEKvGylvt. Unitárius egyházközségi monográfiák. Székelymuzsna VI., 16.

⁹ KOVÁCS Árpád, „A székelyudvarhelyi unitárius templom”, *Örökségünk* 4., 3. sz. (2010): 4.

ségek szerény gazdasági adottságaik miatt képtelenek voltak a törvényben előírt infrastrukturális követelmények teljesítésére, illetve tanszemélyzetük megfelelő bérezésére. Abásfalván 1877 decemberében az esperesi vizsgálószerk így összegezte az egyházközségben zajló oktatás az évi helyzetét: tankönyvekben, tanfelszerelésekben „tetemes hiányok” voltak, ezért „rendszeres tanítást folytatni nem lehetett”, nagy gondot jelentett továbbá a tanító csekély jövedelme is, aki emiatt mindennapos megélhetési gondokkal küszködött.¹⁰ Az iskola jövőjéről ekkor lefolytatott eszmecsere kizárta az önerőből megvalósítható fejlődés lehetőségét, és a pozitív változás egyetlen járható útját abban látta, ha az iskolafenntartás jogát feladják, és tanintézményüket községivé nyilvánítatják.¹¹ Minderre 1884-ben került sor, az átadást a vizsgálószerk pedig azzal magyarázta, hogy az egyházközség képtelen volt teljesíteni a működéshez szükséges követelményeket.¹² Homoródszentmártonban az iskola kérdése 1884. július 27-én került terítékre. Ekkor Györfi István tanító azzal a közgyűlés által elfogadott javaslattal állt elő, hogy nyilvánítsák iskolájukat községivé, mivel az egyházközség gyenge anyagi helyzete miatt képtelen azt fenntartani.¹³ Oklándon 1877. március 9-én döntöttek az átadásról, miután az Udvarhely megyei közigazgatási bizottság a megnövekedett gyermeklétszámra hivatkozva új iskola építését, illetve tanító alkalmazását követelte az egyházközségtől. A bizottság kérését tárgyaló gyűlés ekkor úgy határozott, hogy él a népiskolai törvény biztosította lehetőséggel, és iskolafenntartó jogát átruhazza a községnek, mivel nem rendelkezik a követelmények teljesítéséhez szükséges forrásokkal.¹⁴ Gyepesben 1873. december 16-án mondták ki az iskola feladást, miután úgy ítélték meg, hogy az egyházközség gyenge gazdasági helyzete miatt képtelenek teljesíteni az oktatás fejlődését szavatoló fejlesztéseket: egy

¹⁰ Abásfalvi Unitárius Egyházközség Levéltára (AUELvt.), *Vizsgálószerki jegyzőkönyv (1871–1917)*, 25.; Az egyházkör kisebb lélekszámú és kevesebb vagyonnal rendelkező egyházközségei úgy tűnik, hogy nem tudták biztosítani a kántortanító megélhetését. Az egyházkör legkisebb lélekszámú egyházközségében, Lókodban a felekezeti iskola tanítója a „mostoha” anyagi körülmények miatt mellékkeresetként erdőléssel foglalkozott. Lókodi Unitárius Egyházközség Levéltára (LUELvt.), *Esperesei vizsgálószerki jegyzőkönyv (1866–1898)*, 1882. december 9-én felvett esperesei vizsgálószerki jegyzőkönyv (a jegyzőkönyv lapjai számozatlanok).

¹¹ AUELvt. *Vizsgálószerki jegyzőkönyv (1871–1917)*, 27.

¹² AUELvt. *Vizsgálószerki jegyzőkönyv (1871–1917)*, 51.

¹³ Homoródszentmártoni Unitárius Egyházközség Levéltára (HszentmártoniUELvt.), *Keblitanácsi jegyzőkönyv 1846–1888* (a jegyzőkönyv lapjai számozatlanok). 1884. július 27-én felvett jegyzőkönyv.

¹⁴ Oklándi Unitárius Egyházközség Levéltára (OUELvt.), *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1859–1894)*, 68–69.

új iskolának és tanítói laknak a felépítését, illetve felszerelését, valamint tanítója megfelelő javadalmazását.¹⁵ Kénosban 1874. január 17-én határoztak az átadásról, arra hivatkozva, hogy az iskolát nem tudják a törvényben előírt rendelkezések szerint működtetni.¹⁶

A felekezeti iskolák községivé válása gyakorlatban azt jelentette, hogy a tanító javadalmazása és az iskola működtetésének kiadásai a község költségvetését terhelte, az infrastruktúrát¹⁷ azonban továbbra is az egyházközség szolgáltatta, amely az ingatlanjai feletti tulajdonjogát megtartotta. Adataink szerint az egyházközségek nem minden esetben követeltek haszonbért ingatlanjaikért. Kénosban például, ahol a szűk és sötét felekezeti iskola helyett egy új felépítése vált szükségessé, az egyházközség – a tulajdonjog megtartásával – díjtalanul ajánlotta felépítésre a kántortanítói telkét, valamint az új iskola elkészítéséig egykori iskolájának a használatát.¹⁸ Úgy tűnik azonban, hogy ahol az egyházközségek használható iskolaépületet adtak át a községeknek, ott a két fél között létrejött megállapodás tartalmazta a tanterem utáni bérfizetés kötelezettségét.¹⁹

A megkötött szerződések feltételeinek teljesítése (tanítók kinevezése, bérbe adott épületek karbantartása), elsősorban a bérfizetés, nem minden esetben volt problémamentes. Homoródszentpálon például az 1896/1897. és az 1897/1898. tanévben a község fizetésektelenség miatt pénz helyett természetben kívánta törleszteni tartozását az egyházközség felé.²⁰ Homoródszentmártonban az egyházközség arra hivatkozva mondta fel 1919. szeptember 1-én a szerződést, hogy a község két esztendőben többszöri felszólítás ellenére sem fizetett bérletet.²¹ Városfalván, ahol az egyházközség telkén a felekezeti iskola épületanyagának a felhasználásával új iskola épült, egy teljesen egyedi helyzettel találkozhatunk. Itt 1915. április 17-én a község vezetése megtagadta a telek utáni haszonbér fizetését nyolc évre visszamenőleg, és nem volt hajlandó vállalni a kántortanító által hasz-

¹⁵ Gyepesi Unitárius Egyházközség Levéltára (GyUELvt.), *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1851–1901)*, 52.

¹⁶ Kénosi Unitárius Egyházközség Levéltára (KUELvt.), *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1846–1883)* (a jegyzőkönyv lapjai számozatlanok). 1874. január 17-én felvett megyegyűlési jegyzőkönyv.

¹⁷ Tanítói lakás, tanterem, tanfelszerelés, szemléltető eszközök, berendezés, iskolai és kántortanítói telkek. Ez az állapot a későbbiekben változott, egyes helyeken a községek, máshol az állam hajtott végre infrastrukturális fejlesztéseket.

¹⁸ KUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1846–1883)*, 1874. január 18-án felvett megyegyűlési jegyzőkönyv; KUELvt. 1871–1913. évi iratcsomó, 20-as számú irat.

¹⁹ Homoródszentmárton, Homoródszentpál, Oklánd, Városfalva.

²⁰ HszentpáliUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1873–1903)*, 311., 320.

²¹ HszentmártoniUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1912–1928)*, 155.

nált – egyházközségi tulajdont képező – épületek karbantartását sem. Augusztus 24-én az iskola államosítását kimondó gyűlésen az egyházközség – egy korábbi, már érvényét veszített megállapodásra hivatkozva – ragaszkodott a telek utáni haszonbérhez, vagy annak a község általi megvásárlásához, valamint a kántortanítói telken fekvő épületek község általi karbantartásához. Jóllehet a vásárlási opciót a tanfelügyelő is támogatta, a községvezetés mégis úgy nyilatkozott, hogy az egyházközség „elég gazdag”, ezért nincs szüksége haszonbérre, és a szóban forgó épületeket is karban tarthatja. Végül a használt ingatlanok térítésmentes átadásának az igényével álltak elő, és elutasítás esetén kisajátítást helyeztek kilátásba.²² 1916. november 16-án a község képviselő testülete ultimátumszerű átiratot intézett az egyházközséghez. Ebben arra figyelmeztetett, hogy utóbbi csak abban az esetben kérhet olyan tanítót, aki rendelkezik kántori képesítéssel is, ha a létrehozandó állami iskola javára telkét „örök tulajdoni joggal, díjmentesen átengedi az államkincstárnak”. Ha ettől elzárkózik, akkor a telket kisajátítják, az iskolát átadják az államnak, és elesnek attól a lehetőségtől, hogy a községbe kinevezett tanító egyben kántori szolgálatot is végezzen az egyházközségben.²³

A község képviselő testületének ellenséges magtartása természetesen magyarázatra szorul. Úgy gondoljuk, hogy kérdésünkre választ a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak (VKM) a recsenyédi községi iskola államosítását kimondó, 1914. május 1-én kelt rendelete adhatja meg, amely úgy intézkedett, hogy az iskola céljaira fordított pénzügyi támogatást a község az állami iskola esetében is köteles biztosítani, azaz dologi kiadások címen évente száz koronával kell hozzájárulnia a fenntartási költségekhez.²⁴ Minden valószínűség szerint tehát az amúgy is pénzügyi gondokkal küszködő városfalvi községvezetést²⁵ költségvetésének a tehermentesítése motiválta akkor, amikor megtagadta a haszonbérfizetést, és kisajátítással fenyegetőzött. A zsarolástól sem visszariadó képviselő testület nyomásgyakorlása végül beérett, ugyanis 1916. december 15-én az egyházközség vezetősége úgy határozott, hogy örök haszonélvezeti joggal átengedi a telket iskolai célra, és lemond minden haszonbéréről, cserében azonban elvárja, hogy a mindenkori tanító legyen mindig unitárius, és rendelkezzen kántori képesítéssel, aki külön díjazás mellett az énekvezéri munkakört is betöltheti.

²² Városfalvi Unitárius Egyházközség Levéltára (VfalviUELvt.), *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1914–1922)*, 45–46.

²³ VfalviUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1914–1922)*, 70–71.

²⁴ Recsenyédi Unitárius Egyházközség Levéltára (RUELvt.), *Képviselőtestületi jegyzőkönyv (1912–1914)*, 104.

²⁵ VfalviUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1914–1922)*, 33.

A feltételek között szerepelt még a kántortanító által használt épületek iskola-fenntartó általi karbantartása és tűzbiztosítása is.²⁶

Amint az a fent leírtakból látható, az iskolafenntartás súlyos gondot és anyagi megterhelést jelentett az egyes községeknek, amelytől mindenki szabadulni akart legalább részlegesen az államnak történő átadással.²⁷ A szerény pénzügyi adottságok egyébként már kezdetektől fogva egy hibrid népoktatási rendszernek a kialakulását eredményezték a használatban levő ingatlanok, valamint a tanító-személyzet vonatkozásában. Néhány településen – egyházközségi segédlettel is (Homoródalmás, Városfalva) – sikerült ugyan új iskolaépületeket emelni (Kénos, Homoródkarácsonyfalva, Székelyderzs, Vargyas), azonban a falvak többségében 1918-ban még mindig az egyházközségektől átvett tantermekben zajlott az oktatás, a kántori feladatokat is ellátó tanítók pedig az esetek döntő többségében az egyházközségek biztosította szolgálati lakást használták az ahhoz tartozó melléképületekkel. Mivel a községek/állam nem tudtak/tudott infrastruktúráisan teljesen függetlenedni az egyházközségektől, ezért 1918-ig fennmaradhatott az 1868 előtt működő rendszer, amelyben a felekezeti tanító egy személyben a kántori feladatokat is ellátta. A községekkel és később az állammal megkötött szerződések szerint tehát az ingatlanok használata ellenében a VKM csak olyan unitárius és kántori oklevéllel is rendelkező egyént nevezhetett ki tanítónak, akit az egyházközség közgyűlése szakmai és erkölcsi szempontból is alkalmasnak talált a szóban forgó állások betöltésére.²⁸

Adataink szerint 1889-től kezdődően az egyházkör területén levő községi iskolák két és fél évtized leforgásán belül állami adminisztráció alá kerültek (1-es számú táblázat). Az látszik körvonalazódni, hogy ekkorra az állam és az egyházközségek között létrejött szerződésekben utóbbiak már nem követeltek bért ingatlanjaikért, hanem örök haszonélvezeti joggal az állam kezelésébe adták azzal a kikötéssel, hogy azokat iskolai célra és magyar nyelven történő oktatásra hasz-

²⁶ VfalviUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1914–1922)*, 74.

²⁷ Homoródszentpálon a község 1899-ben ajánlotta fel államosításra az iskoláját a község szegénységére hivatkozva. HszentpáliUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1873–1903)*, 320.

²⁸ KUELvt., 1871–1913. évi iratcsomó, 20-as számú irat.; HszentpáliUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1873–1903)*, 329.; Az állam nem minden esetben tartotta be ezt az egyezséget. Homoródkarácsonyfalván például a VKM úgy nevezett ki tanítót a községbe, hogy személyével kapcsolatban nem kérte ki az egyházközség véleményét. HkarácsonyfalviUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1915–1926)*, 69–72.; Lókodban a megállapodásnak megfelelően kezdetben olyan tanítókat helyeztek ki, akik a kántori feladatokat is elvégezték, a később kinevezett helyettes tanítók azonban már nem látták el ezt a munkakört. LUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1916–1922)*. 43.

nálják, illetve a mindenkori tanítók egyike a kántori tisztséget is betölti.²⁹ Szerződészegés esetén a megállapodás érvényét veszítette, az ingatlanok pedig automatikusan visszakérülhettek az egyházközségek kezelésébe.³⁰ Itt jegyezzük meg azt, hogy a kénosi egyház- és politikai község között 1874. január 17-én megkötött szerződésbe ugyan csak a tanító személyére vonatkozó feltételek kerültek bele (legyen unitárius és rendelkezzen kántori képesítéssel), az Egyházi Képviselő Tanács december 22-i leiratában azonban már szerepelt az a kikötés, hogy az iskola csak akkor adható át a tulajdonjog megőrzése mellett, ha azt oktatási célra használják. Ha a község lemondana az iskolafenntartásról, vagy az oktatás nyelve megszűnne magyar lenni – szólt az utasítás –, akkor a megállapodás érvényét veszíti, és az egyházközség köteles lesz az átadott ingatlant a saját kezelésébe visszavenni.³¹

Sorszám	Egyházközség	Felekezeti	Községi	Állami
1	Abásfalva	1883	1884	1910
2	Gyepes	1877	1874	1910
3	Kénos	1873	1874	1910
4	Lókod	1883	1884	1910
5	Homoródalmás	1874	1875	1896
6	Homoródjánosfalva	1880	1881	1916
7	Homoródkarácsonyfalva	1873	1874	1889
8	Homoródkeményfalva	1869	1870	1901
9	Homoródszentmárton	1883	1884	1905
10	Homoródszentpál	1874	1875	1900
11	Homoródszentpéter	1882	1883	1914
12	Homoródújfalu	1882	1883	1915
13	Oklánd	1876	1877	1898
14	Recsenyéd	1883	1884	1914
15	Székelyderzs	1875	1876	1898

²⁹ GyUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1901–1924)*, 164–165.; HszentpáliUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1873–1903)*, 329–331.; Homoródszentmártonban a politikai község a magyar állammal megkötött szerződésben kötelezettséget vállalt az államivá vált iskola elhelyezésére. Mivel nem állt módjában új iskolát építeni, és alkalmasabb ingatlan találni, ezért tovább bérelte az egyházközség egykori iskolaépületét. HszentmártoniUELvt., 1920. évi iratcsomó, 25. l.

³⁰ HszentpáliUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1873–1903)*, 329–330.

³¹ KUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1846–1883)*, 1875. január 12-én felvett keblitanácsi jegyzőkönyv.

Sorszám	Egyházközség	Felekezeti	Községi	Állami
16	Székelymuzsna	1883	1884	1894
18	Vargyas	1889	1890	1897
19	Városfalva	1882	1883	1916

2. táblázat: *Kimutatás a Székelyudvarhelyi Egyházkör felekezeti iskoláinak községivé, illetve államivá válásának időpontjáról*³²

Egy rövid kitekintés erejéig szükséges néhány mondatot szentelnünk a népoktatási törvénycikk egyház általi fogadtatásáról is. Gál Kelemen szerint a jogszabály megosztotta az egyház közvéleményét, a konzervatív fél a felekezeti iskolák mellett tört pácát, a velük szembehelyezkedő csoport pedig a törvényt támogatólag lépett fel.³³ Ez utóbbiba tartozott Kriza János püspök is, az Egyházi Főtanács 1870. augusztus 29-i határozata pedig arra utal, hogy a vitában azoknak az álláspontja kerekedett felül, akik pártolták, vagy legalábbis nem kifogásolták a községi iskolák felállítását. A VKM-mel is közölt, tartalmilag három nagyobb gondolati egységre tagolható határozat a következőket tartalmazta: 1.) A Főtanács „nem ellenzi, nem akadályozza, és nem gátolja” a községi iskolák állítását, ha azokat a törvényben előírt feltételek szerint szervezik meg, azaz fenntartásukat a község fogja ellátni. 2.) Mihelyt a községek saját forrásaikból a törvény előírásainak megfelelő iskolát létesítenek, „több helyt hajlandó lesz” megszüntetni a nagy anyagi áldozattal és szükségszerűségből fenntartott iskoláit, annál is inkább, mert a hit és erkölcs oktatását a törvény az egyes felekezetek hatáskörében tartotta meg. Iskoláikat addig fejlesztik és tartják fenn, amíg az egyes településeken a törvény követelményeit teljesítő községi iskola létesül. 3.) A Főtanács hajlandó együttműködni azokkal a községekkel, amelyek költségpórlás céljából a felekezeti iskolát támogatnák, ezekben az esetekben azonban az egyházközség-

³² Kimutatásunkat az egyes egyházközségek levéltárában található esperesi vizsgálószéki és keblitanácsi jegyzőkönyvek alapján állítottuk össze. Gyepes esetében a lelkész 1919. szeptember 16-án EKT-hoz intézett jelentésének adatait használtuk. A jelentés szerint a községivé szervezés folyamata már 1871-ben elindult, de anyagi okok miatt csak 1877-ben valósulhatott meg. Az államosításra a tanító emlékezete szerint 1910. szeptember 1-jén került sor, erre vonatkozóan a lelkész nem kapott semmiféle okiratot sem a tanfelügyelőség, sem a község, sem az egyházközség irattárában. MUEKvGylvt. Jelzet: 110/f-1919. Sorszám: 11.; Homoródkarácsonyfalván az iskola államosítására vonatkozó adatot Demeter Dénes lelkész *A karácsonyfalvi unitárius egyh[áz]község története* című kéziratos munkájából vettük át. MUEKvGylvt., Unitárius Egyházközségi monográfiák. Homoródkarácsonyfalva VI., 10.

³³ GÁL Kelemen, *Kilyéni Ferencz József unitárius püspök élete és kora* (Cluj, 1936), 285.

gek megőrzik az ingatlanok feletti tulajdonjogukat, amelyről semmilyen formában nem mondhatnak le.³⁴ Az EKT 1875. június 20-i főtanácsi jelentéséből arra következtetünk, hogy az egyházvezetés elsősorban gyakorlati megfontolásból közelített a népoktatás kérdéséhez, és az állami beavatkozásról azért vélekedett kedvezően, mert azt remélte, hogy ezzel a magyar társadalom magasabb színvonalú oktatási rendszerhez juthat. A keresztúri, sepsi-miklósvári és székelyudvarhelyi egyházkörökben történő átadások kapcsán például úgy nyilatkozott, hogy egyetlen alkalommal sem volt kezdeményezője ezeknek, sőt a nagyobb egyházközségektől elvárta volna, hogy az oktatás és közművelődés szükségességét felismerve fenntartsák iskoláikat, „azonban a megindult mozgalmat sehol sem akarta megakasztani, azon meggyőződésben, hogy azon eklézsiáink az illető községtől s különösen az államtól nyert segedelemmel iskoláink jobb karba állítását eszközölhetik”.³⁵ Ez az álláspont egyébként a következő esztendőben, az EKT 1876. augusztus 27-i zsinati főtanácsi jelentésben is kifejezésre jutott: „az EK Tanács azon meggyőződésben, hogy ily átalakulások által a tanügy előbbre menyen (sic!), s a gyermekek tanítása jobb móddal eszközölthetik, megengedte, hogy az eklézsiák az iskolatartással felhagyjanak.”³⁶ Hasonlóan vélekedett az átadásokról Daniel Gábor főgondnok is, aki az 1883. augusztus 26-i vargyasi Zsinati Főtanácsot megnyitó beszédében úgy nyilatkozott, hogy az elemi iskoláik községivé alakulása „nevelésügyünknek csak előnyére válik a jobb berendezés és több tanító alkalmazása által”.³⁷

Az iskolák átadásának természetesen akadtak ellenzői is. 1873. november 16-án a Főtanács elé terjesztett jelentésében Ferencz József kolozsvári lelkész és tanár a felekezeti oktatásban mutatkozó leépülési tendencia ellen foglalt állást. Úgy vélte, hogy az iskolákról való lemondás az egyházat alapjaiban rengeti meg, mivel meggyengíti, elsorvasztja annak egyik pillérét, alapelvét, az áldozatkészség képességét. „Én részemről a nélkül, hogy legkevésbé is ellensége volnék a korszellem amaz áramlatának, mely a nevelés ügyét az által kívánja előmozdítani, hogy abban az államot is részvételre hívja fel, a nélkül, hogy állami intézetek iránt legkisebb ellenszenvet is éreznék magamban, óhajtanám, hogy amíg lehet, iskoláinkat tartsuk meg, azokat fejlesszük, tökélyesbítsük. Az a társadalom, mely

³⁴ HszentmártoniUELvt. *Felsőbb rendeletek jegyzőkönyve (1831–1877)*, A Főtanács 24-1870-es számú rendelete.; *Keresztény Magvető* 5., 2. sz. (1870): 157.; A Főtanács az EKT május 15-én hozott határozatát fogadta el. *Keresztény Magvető* 5., 4. sz. (1870): 335–336.

³⁵ *Keresztény Magvető* 10., 4. sz. (1875): 242.

³⁶ *Keresztény Magvető* 11., 5. sz. (1876): 314.

³⁷ *Keresztény Magvető* 18., 5. sz. (1883): 289.

mindent a kormánytól vár és remél, a rothadás elemeit hordja magában. Az állam által soha egy nemzet sem lett nagygyá, ha maga eltörpül, ha saját szükségeiért önmaga tenni és áldozni nem tudott.”³⁸ Gál Kelemen szerint Ferencz József 1876-ban történt püspökké választásával fordulópont következett be az iskolák átadásának megítélésében. Az 1878. augusztus 25–27. között tartott Főtanácson elhangzó EKT-jelentésben ennek a szemléletváltásnak a jeleit érzékelhetjük, ugyanis itt már az olvasható, hogy az EKT „nem örömet veszí”, ha iskolái községivé vagy államivá válnak, és csak a „kényszerítő körülmények” vagy a „mutatózó szellemi haszon” esetében tartja indokoltnak az iskolafeladást.³⁹

A kényszerítő körülmények – vagyis a törvényes követelmények hiánya – kezdetektől fogva meghatározták a felekezeti oktatás helyzetét, és felülírták azt a szándékot, amely egy adott ponton ellensúlyozni törekedett a leépülést. A problémák sokaságáról és a helyzet kritikus voltáról aránylag jó helyzetképet kaphatunk Papp Mózes főjegyzőnek az EKT 1872. januári-márciusi tevékenységről beszámoló jelentéséből. Eszerint a szóban forgó időszakban a VKM harminckét unitárius iskolát intett meg a következő hiányosságok miatt: szűk tanterem, nem megfelelő bútorzat, hiányos tankönyvellátás, taneszközök, faiskola, testgyakorló helyek és eszközök hiánya, rendszertelen iskolalátogatás, az előírt tantervtől eltérő oktatás.⁴⁰ A nehézségek a későbbiekben is fennmaradtak, az EKT 1878. évi főtanácsi jelentése szerint a közigazgatási bizottságok és tanfelügyelőségek kvázi elárasztották őket átirataikkal, amelyekben az iskoláik infrastrukturális, illetve tanszemélyzetük szakképzettségbeli hiányosságainak a pótlását követelték.⁴¹ Ha figyelembe vesszük az Székelyudvarhelyi Egyházközségben történeteket, valamint az unitárius népiskolarendszer leépülésére vonatkozó adatokat, akkor azokból teljesen nyilvánvalóvá válik, hogy az egyházközségek többsége nem tudott lépést tartani a népoktatási törvényben támasztott feltételekkel, az egyházi főhatóság számára pedig nem maradt más alternatíva ezekben az esetekben, mint kérni, hogy az érintett településeken létesítsenek községi vagy állami iskolát.⁴²

³⁸ *Keresztény Magvető* 8., 4. sz. (1873): 361.

³⁹ *Keresztény Magvető* 13., 5. sz. (1878): 280.

⁴⁰ *Keresztény Magvető* 7., 1. sz. (1872): 62–63.

⁴¹ *Keresztény Magvető* 13., 5. sz. (1878): 280.

⁴² *Keresztény Magvető* 13., 5. sz. (1878): 280.; *Keresztény Magvető* 12., 5. sz. (1877): 804.

Újjászervezés: az 1920/1921. tanév

Az 1918. december 24-én I. Ferdinánd román király által kihirdetett 3631-es törvényrendelet szentesítette Erdély egyesülését Ó-Romániával,⁴³ az ugyanazon a napon kihirdetett 3632-es törvényrendelet pedig továbbra is azt a kormányzótanácsot bízta meg a közigazgatás ideiglenes vezetésével,⁴⁴ amelyet a gyulafehérvári román nemzetgyűlés december 2-án állított fel a térség kormányzására. A katonai megszállás által érvényesített hatalomátvételtől a kormányzótanács december 29-én értesítette az unitáriusokat. A gyulafehérvári gyűlés határozatának, valamint a 3632-es törvényrendeletnek megfelelően – írta Vasile Goldiș, a Vallás- és Közoktatásügyi Osztály (VKO) vezetője – a román királysággal egyesített területeken átvették a közigazgatás irányítását, az egyház pedig, megszakítva kapcsolatait a magyar kormánnyal, köteles ezentúl minden kérdést az általa vezetett osztállyal intézni.⁴⁵

Erdély román megszállása, valamint a fenti bekezdésben említett közjogi és adminisztratív lépések azzal szembesítették az egyházkormányzatot, hogy még a békeszerződés megkötése előtt valóságosan számoljon a magyar főhatalom megszűnésével, és 1919 nyarán beindítsa az elemi iskolák minden egyházközségben való újjászervezésének ambiciózus tervét.

Adataink szerint a népoktatási törvényt követő három évtizedben az unitárius egyház iskolarendszere gyors és látványos leépülésen esett át: a kiegyezés előtt még 106 népiskola működött, 1880-ban 65,⁴⁶ 1900-ban 32,⁴⁷ 1916-ban pedig 31.⁴⁸ 1919-ben az egyházvezetés ebből a pozícióból látott hozzá elemiiskolahálózatának az újjáépítéséhez az 1868-as népoktatási törvénycikk 11. paragrafu-

⁴³ „DECRET-LEGE nr. 3.631 din 11 decembrie 1918 Unirea Transilvaniei, Banatului, Crișanei, Satmarului și Maramureșului cu Vechiul Regat al României”, *Camera Deputaților*, letöltve: 2021. május 3., http://www.cdep.ro/pls/legis/legis_pck.htm_act_text?id=27895.

⁴⁴ „DECRET-LEGE nr. 3.632 din 11 decembrie 1918 privind instituirea conducerii serviciilor publice în Transilvania”, *Portal Legislativ*, letöltve: 2021. május 3., <http://legislatie.just.ro/Public/DetaliiDocument/31034>.

⁴⁵ Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára. Irattári jelzet: 25–1919. Sorszám: 1.; Goldiș rendelete 1919. január 18-án jelent meg a román kormányzótanács hivatalos lapjában. *Gazeta Oficială*, 5. sz. (1919): 17.

⁴⁶ GÁL, Kilyéni Ferencz József..., 289.

⁴⁷ *A Magyarországi Unitárius Egyházi Főtanács 1916. évi augusztus 27. és 28. napjain Kolozsvárt tartott gyűlése jegyzőkönyve* (Kolozsvár, 1916), 87–98.

⁴⁸ *A Magyarországi Unitárius Egyház Főtanácsának 1900 évi október 28–30-án Kolozsvárt tartott üléseiről szerkesztett jegyzőkönyv* (Kolozsvár, 1900), 152.

sára hivatkozva,⁴⁹ amely az egyes hitfelekezetek számára iskolák létrehozását és tanítók alkalmazását engedélyezte azokon a településeken, ahol híveik ezt igényelték. A Székelyudvarhelyi Egyházközségben zajló szervezési munka konkrét ismertetése előtt érdemes megemlíteni, hogy az 1919/1920. tanévben összesen 59 új elemi iskolát hoztak létre és 88 új tanerőt alkalmaztak a Magyar Unitárius Egyházban.⁵⁰ A román hatóságok beavatkozása miatt négy iskola nem nyithatta meg kapuit, az impériumváltást követő első tanévben tehát összesen 86 tanintézményben kezdődhetett meg a tanítás igen mostoha és bizonytalan körülmények között. Itt jegyezzük meg azt is, hogy ismereteink szerint Székelyudvarhelyen első ízben csak 1920. július 26-án került napirendre az iskolaszervezés ügye, minden valószínűséggel Boros György főjegyző személyes jelenlétének eredményeként. A kérdés mellőzését Bölöni Vilmos lelkész ekkor az unitárius gyermekek csekély számával, valamint a városban levő, egymással versenyben álló felekezeti és állami iskolák sokaságával magyarázta.⁵¹ Egyedülként az egyházközségben, a székelyudvarhelyi egyházközségben tehát még elméleti szinten sem merült fel az elemi oktatás megszervezésének gondolata.

Ismereteink szerint az egyházvezetés 1919. június 30-án intézkedett első ízben az iskolafelállítás ügyében. Döntése szorosan összefüggött a magyar állami iskolahálózat román tanügyi és közigazgatási hatóságok általi átvételével, valamint azzal a ténnyel, hogy ez alkalommal olyan ingatlanok lefoglalására is sor került, amelyek egyházközségi tulajdont képeztek. Ennek megfelelően köriratában az EKT először a magyar államnak átadott iskolaépületek egyházközségek általi visszavételéről rendelkezett. Ha a román hatóságok ingatlanokat szándékoznak átvenni – szolt az utasítás –, akkor a tulajdonjogot szerződés felmutatásával, vagy annak hiányában jegyzőkönyvi határozatokkal igazolják, jelentsék be a helyszínen az épület/épületek visszaadására vonatkozó igényüket, és közölik a végrehajtókkal, hogy ha szükséges, per útján fogják érvényesíteni jogosultságukat a rekvirált javakra. Amennyiben már korábban megtörtént az átvétel, akkor visszaigénylési kérésüket hivatalos levélben jelentsék be a kormányzótanács VKO-jának, valamint a megyei tanfelügyelőségnek, és közölik velük az egyházközség – törvények által biztosított – iskolafenntartáshoz, illetve iskolai állam-

⁴⁹ kg.: „Ismét felállított egyházi iskoláink”, *Unitárius Közlöny* [évfolyam nélküli] 4–5. sz. (1919. december): 42.

⁵⁰ *Jegyzőkönyv a Magyar Unitárius Egyház Főtanácsának 1920. évi augusztus hó 29. és 30-ik napjain Kolozsvárt tartott üléseiről* (Cluj-Kolozsvár, 1922), 41.

⁵¹ Székelyudvarhelyi Unitárius Egyházközség Levéltára, *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1903–1929)*, 128.

segélyhez való jogosultságát is. A körirat második része a tankötelesek magyar nyelven történő oktatásának a fontosságára figyelmeztetett. Ez az álláspont az egyházvezetésnek azt a meggyőződését sugallja, hogy az kizárólag a saját iskolahálózata által látta teljességgel biztosítottak gyermekei anyanyelvű iskoláztatását. Az anyanyelvű oktatásra „nagy gond fordítandó” – hangsúlyozták –, és ahol ez nem biztosítható, ott az egyházközségek kötelesek iskolát létesíteni a hívekre kivetett iskolaadóból, valamint a tankötelesektől szedendő tandíjból. Ahol nincs helyiség – szolt az utasítás –, ott béreljenek, és szereljék fel azt a legszükségesebb tanszerekkel, szerződtesse nek lehetőleg szakképzett tanítót, vagy ennek hiányában más oktatásra alkalmas személyt; amennyiben senkit sem kapnak tanítás végzésére, ezt a feladatot a lelkésznek lesz kötelessége ellátni.⁵²

Az elméletileg könnyűnek ígérkező szervezést a kormányzótanács VKO-jának két határozata tette rendkívül körülményessé és bonyolulttá, minden jel szerint nem véletlenszerűen. Az első, a szeptember 24-én kelt 15298-as számú rendelet a magyar államnak iskolai célokra átadott egyházközségi ingatlanok tulajdonviszonyáról rendelkezett. Mivel a kormányzótanács értelmezése szerint az igazgatása alá került területeken az „állami jelleggel bíró összes magyar vagyont” román állami tulajdonná vált a jogutódlás elvén, ezért úgy intézkedett, hogy az egyházközségek okmányokkal (telekkönyvi kivonat, szerződés) kötelesek igazolni tulajdonukat mindazon ingatlanjaik esetében, amelyek ilyen jogcím alatt kerültek át a román állam kezelésébe. Az ingatlanok jogállásuknak a tisztázásáig a román állam birtokában és kezelésében maradtak, sorsukról a kormányzótanács volt hivatott dönteni jogi véleményezés kikérése után. Az egyházak tulajdonjogát megkérdőjelező utasítás egyetlen pozitívuma abban állt, hogy a tulajdonviszony tisztázásáig elvileg lehetőséget adott arra, hogy a vitatott státuszú iskolaépületeket ideiglenesen átadja a kérvényező felekezetek számára azokon a településeken, ahol megítélése szerint az állam érdekei nem sérülnek.⁵³

A második, a szeptember 29-én kelt 15673-as számú rendelet közvetlen összefüggésben állt a szeptember 24-eivel, és a kormányzótanács felekezeti iskolapolitikájának stratégiájában ez képezte azt a taktikai elemet, ami rendkívüli módon megnehezítette a szervezési munkát azáltal, hogy az iskolamegnyitást egy

⁵² RUElvt., *A recsenyédi unitárius lelkési hivatalhoz érkezett felsőbb rendeletek tára (1909–1928)*, 67–68.; HszentpáliUElvt., *Egyházköri iratok. 1919. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 197–1919. Az EKT 1919. június 30-án kelt körirata.*

⁵³ Homoródmási Unitárius Egyházközség Levéltára (HalmásiUElvt.), 1910–1919. évi iratcsomó, VI. kötet. (Az irat számozatlan.) A kormányzótanács VKO-jának 1919. szeptember 24-én kelt 15298/1919. számú rendelete.

sor feltételnek a teljesítésétől tette függővé: törvényes előírásoknak megfelelő iskolaépület, a működési költségek és a tanítói fizetés biztosítása, tandíjmentesség, állami tanterv bevezetése, engedélyezett tankönyvek használata, érvényes képesítéssel rendelkező tanítók alkalmazása. A rendelet szerint a kért okiratokat a megyei tanfelügyelőhöz kellett betérjeszteni, aki miután azokat átvizsgálta, és személyesen meggyőződött a feltételek teljesítéséről, kiadhatta a kérvényezőnek a megnyitáshoz szükséges engedélyt.⁵⁴

Az EKT október 3-án rendelkezett az iskolák felállításának módszertanáról, és a szervezés egységessége céljából a következő intézkedéseket írta elő egyházközségeinek: az iskola felállításáról és a tanító/tanítók megválasztásáról közgyűlési határozat szükséges, amit jegyzőkönyvi kivonattal kötelesek igazolni a főhatóság előtt. Létre kell hozni az iskolaszéket, össze kell állítani a költségvetést, kimutatást kell készíteni az egyházközség tagjainak, illetve tanköteleseinek számáról, és mindezekről jelentésben kell tájékoztatni az EKT-t. Az előkészületek megtörténte után az iskolákat haladéktalanul meg kell nyitni, az oktatást meg kell kezdeni, és nem szabad várni a kormányzótanács engedélyére, mert az ebben a „dologban való intézkedés a főhatóság jogkörébe tartozik”.⁵⁵

Az iskolamegnyitáshoz való jog nyomatékosítása kétséget kizáróan a kormányzótanács szeptember 29-i rendelkezésére reflektált, és a román állami hatóságok eljárását kritizálta, illetve próbálta ignorálni, amiért azok a főhatóság megkerülésével, illetve rendelkezéseinek a felülírásával intézkedtek az iskolaszervezés dolgában. Az események alakulása azonban azt igazolja, hogy az EKT megnyitásra vonatkozó utasítása a valóságban csak egy elvi szintű kinyilatkoztatás maradt, amit lehetetlenség volt teljesíteni. November 11-én Pál Ferenc espereshez írott levelében Benczédi Pál homoródújfalvi lelkész két okot említett a határozat végrehajtásának akadályaként: nem rendelkeznek sem tanteremmel, sem iskolai berendezéssel, de ha mindezek meg is volnának, akkor meg az engedély hiányából származhatna bajuk, ha megnyitnának.⁵⁶ Homoródszentpálon a népházban ugyan rendelkezésre álltak a szükséges tantermek, de Ürmösi József lelkész szerint itt a tanítók „egyenes utasítás, illetve hátvéd biztosíték nélkül nem hajlandók tanításhoz kezdeni”.⁵⁷ Ezt az abszurd helyzetet minden valószínűség szerint a fő-

⁵⁴ HalmásiUELvt., 1910–1919. évi iratcsomó, VI. kötet, 346. l.

⁵⁵ HalmásiUELvt., 1910–1919. évi iratcsomó, VI. kötet, 347. l.

⁵⁶ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1919. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 370-1919. Benczédi Pál 1919. november 11-én kelt levele Pál Ferenc espereshez.

⁵⁷ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1919. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 379-1919. Ürmösi József 1919. november 20-án kelt levele Pál Ferenc espereshez.

hatóság is érzékelte, ugyanis október 26-án kelt leiratában a püspök kivárára intette egyházközségeit a kormányzótanáccsal a 15678-1919-es rendeletről folytatott tárgyalásnak a befejezéséig. A tanfelügyelői hatáskörébe utalt, illetve feltételekhez kötött iskolamegnyitást az egyházi autonómia súlyos megsértéseként értelmező és közös memorandumban tiltakozó magyar felekezetek formailag elérték céljukat: a VKO főnöke Mikó Lőrinc egyházi titkár előtt úgy nyilatkozott, hogy nem állt szándékában megsérteni az egyházak autonómiáját a szóban forgó rendelettel, tanfelügyelőit pedig utasítani fogja arra, hogy a magyar állam törvényei szerint járjanak el a felekezeti oktatás dolgában.⁵⁸

Hogy az egyházak győzelme csak formáság volt, a törvény szellemében való eljárás ígérete, illetve gyakorlata pedig lényegében csapdahelyzet, azt az egyházkör esperese, Pál Ferenc, valamint Udvarhely megye tanfelügyelője, Joachim Nistor között lezajlott levélváltásból következtethetjük ki. November 2-án Pál Ferenc – nem várva meg a főhatósági útmutatást – újabb kísérletet tett az iskolák átadására. Mint írta, erre azért volna igen nagy szükségük, mert már novemberben járnak, az iskola megkezdése pedig igencsak időszerűvé vált.⁵⁹ Állami tisztviselőként – replikázott Joachim Nistor – a rendeletről nem térhet el, téves azonban az a felfogás, hogy ez megsértette volna az egyház autonómiáját, mert az abban található feltételek megegyeznek az 1868. évi XXXVIII. törvénycikkben, az 1907. évi XXVII. törvénycikkben, valamint az 1913. évi XVI. törvénycikkben előírtakkal. A vitás kérdésekben a felsőbb hatóságok illetékesek dönteni, és velük kell megegyezésre jutni, ő azonban az iskolaszervezést és a tanító alkalmazását igazoló okiratoknak a betérjesztése előtt az iskolamegnyitást nem veheti tudomásul, és az épület visszaadása felől sem intézkedhet. Tapasztalata szerint – zárta levelét – az iskolák megszervezését nem az állam, hanem az egyházközségek hátráltatják azzal, hogy az iskolákat nem állandó jelleggel, a tanítókat pedig csak ideiglenesen, egy évig alkalmazzák, ami törvénytelen.⁶⁰

Korábban említettük, hogy a kormányzótanács szeptemberi rendeletei közvetlenül kapcsolódtak egymáshoz, rendeltetésük pedig – véleményünk szerint – a felekezeti oktatás megszervezésének a megnehezítése volt. Nistor tanfelügyelő válaszából jól kikövetkeztethető az a logika, ahogyan ezt a stratégiát a gyakor-

⁵⁸ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1919. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 358-1919. Az EKT 1919. november 1-i körirata.

⁵⁹ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1919. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 349-1919. Pál Ferenc esperes 1919. október 31-án kelt levele Joachim Nistor tanfelügyelőhöz.

⁶⁰ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1919. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 364-1919. Joachim Nistor tanfelügyelő 1919. november 11-én kelt levele Pál Ferenc espereshez.

latban alkalmazták: az iskolák csak akkor juthattak a megnyitáshoz szükséges engedély birtokába, ha az egyes tanfelügyelőségekhez az iskolaszervező egyházközségek előzetesen betérjesztették a rendeletileg előírt okmányokat. Mivel a feltételek között szerepelt a megfelelő iskolaépületnek a biztosítása is, ezért ennek hiánya miatt nem lehetett maradéktalanul teljesíteni az engedély megszerzéséhez szükséges egyik legfontosabb kritériumot. A kormányzótanács és tanfelügyelőségei lényegében tehát legálisan jártak el akkor, amikor a magyar törvények szellemében feltételekhez kötötték az iskolamegnyitás engedélyezését, eljárásuk fondorlatossága azonban abban rejlett, hogy éppen ők voltak a felelősök azért, hogy az egyházközségek nem vehették használatba a megnyitás engedélyezéséhez nélkülözhetetlenül szükséges tantermeket. Tömör és meggyőző példáját olvashatjuk ennek a körmönfont módszernek például Nistor október 30-i homoródjánosfalvi egyházközséghez intézett átiratában, amelyben arról tájékoztatta a címzettet, hogy az iskolaépület visszaadásáról csak akkor intézkedhet, ha – az iskolát az előírt feltételek szerint megszervezve – kieszközlik a megnyitáshoz szükséges engedélyt.⁶¹ A román állami hatóságok intézkedései által teremtett lehetetlen helyzetről Pál Ferenc is említést tett. A rendelet feltételei közül – írta az EKT-hoz intézett november 15-i jelentésben – a terem kérdése a nehezebb, mert lényegében képtelenség a „törvénynek megfelelő helyiséget és felszerelést előrántani, ha az arra rendelt épület és anyag zár alatt tartatik”.⁶² A fizetés kérdését meg egyezésem alapon mindenhol megoldották – folytatta –, és mindenütt a korábbi, okleveles tanítók alkalmazására törekednek, éppen ezért, ha a rendeletben említett méltányossághoz egy kis jóindulat társulna, akkor az akadályokat könnyen el lehetne hárítani, és automatikusan bekövetkezne az a helyzet, „amelyen állva intézkedni lehet közmegegyezésre”.⁶³

A kormányzótanács tehát ígéretéhez hűen ragaszkodott a szeptember 29-i rendeletben előírt feltételeknek a teljesítéséhez, és ezzel az álláspontjával meg hátrálásra kényszerítette az egyházvezetést. November 25-i leiratában, a gyermekek érdekében hivatkozva és Pál Ferencnek a tanfelügyelővel folytatott eredménytelen tárgyalásáról értesülve, a püspök arra kérte esperesét, hogy gyűjtse össze, illetve terjessze be a tanfelügyelőséghez a követelt iratokat, és kérje utóbbtól az iskolák megnyitásának engedélyezését annak hangsúlyozásával, hogy ez a kérdés

⁶¹ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1919. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 32-1919. Joachim Nistor tanfelügyelő 1919. október 30-án kelt levele a homoródjánosfalvi unitárius lelkészi hivatalhoz.

⁶² MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 19.

⁶³ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 19.

az egyházi főhatóság és a kormányzótanács hatáskörébe tartozik.⁶⁴ A püspök szerint egyébként az épületek átadása és a megnyitási engedély megadása első-sorban a tanfelügyelők jóindulatától függött. Mint írta, a tanfelügyelők „saját egyéni fölfogásuk szerint járnak el”, ezért miközben Udvarhely megyében nem kapták meg az igényelt épületeket, és nem nyithattak meg, Háromszéken megkezdődhetett az oktatás, miután az ottani tanfelügyelő maga ajánlotta fel az egyházközségeknek haszonbérbe az állam által átvett iskolákat.⁶⁵

Amint az a 3-as számú táblázat kimutatásából látszik, az iskolák megszervezésének folyamata rendkívül elhúzódott, körülbelül öt hónapot vett igénybe, noha az erre utasító június 30-i köriratról még a nyár folyamán tudomást szerezhetett minden egyházközség. Okát e hosszantartó késésnek – Székelyderzszt leszámítva – a nagy fokú bizonytalansággal és zűrzavarral magyarázzuk, amely elsősorban annak következtében alakulhatott ki, hogy 1919 szeptemberében az oklándi járásbíróóság a megyei tanfelügyelőség parancsára az összes iskolaépületet lefoglalta tulajdonjogi helyzetüktől függetlenül⁶⁶ (4-es számú táblázat). Az egyes egyházközségek tehát olyan időszakban határoztak az iskolafelállításról, amikor gyakorlatilag még nem rendelkeztek tantermekkel az épületlefoglalások miatt. Az egyházi tulajdonban levő épületeket a járásbíróóság karhatalom segítségével vette birtokba, több helyen az egyházközségek vezetőinek szóbeli tiltakozása közepette. Homoródszentpálon például Ürmösi József lelkész követelte, vegyék jegyzőkönyvbe álláspontját, miszerint „a béketárgyalások döntése után kialakulandó román államnak, ha abba területileg beleesnének is, az iskolát átadni nem hajlandó”.⁶⁷ Az egyházközségek képviselői természetesen nemcsak a helyszínen tiltakoztak az épületek virálások ellen, hanem az egyházi főhatóság utasításának megfelelően írásban is jogorvoslatot kértek mind a kormányzótanácsnál, mind pedig a megyei tanfelügyelőségen.

Érdekességként említjük meg, hogy Homoródszentpálon, ahol mind az egyházközség, mind pedig a politikai község rendelkezett iskolaépülettel, egységesen léptek fel ingatlanjaik megtartása, illetve visszaszerzése érdekében, és a kormányzótanácshoz, valamint a megyei tanfelügyelőséghez írt beadványukban az

⁶⁴ HszentpáliUELVt., Esperesi iratok. 1919. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 389-1919. Ferencz József püspök 1919. november 25-án kelt levele Pál Ferenc espereshez.

⁶⁵ HszentpáliUELVt., Esperesi iratok. 1919. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 389-1919. Ferencz József püspök 1919. november 25-án kelt levele Pál Ferenc espereshez.

⁶⁶ HszentpáliUELVt., Esperesi iratok. 1919. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 301-1919. Bálint Ödön homoródkarácsonyfalvi lelkész 1919. szeptember 15-én kelt levele Pál Ferenc espereshez.

⁶⁷ HszentpáliUELVt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1903–1928)*, 216.

iskolatermeiket arra hivatkozva követelték vissza, hogy mivel a haszonélvezetbeadási szerződést a magyar állammal kötötték meg, és a békeszerződés eredményétől függetlenül nem hajlandóak a román állammal szerződésre lépni, ezért utóbbi ezt a megállapodást egyoldalúan a maga részéről, az ő beleegyezésük nélkül nem hosszabbíthatja meg, annál is inkább, mert felekezeti iskolát szándékosnak felállítani.⁶⁸ Itt jegyezzük meg továbbá azt is, hogy a politikai községek vezetői (pl. Homoródjánosfalván, Homoródszentpéteren, Oklándon, Recsenyédén, Városfalván) egyértelműen kiálltak közösségeik érdekei mellett, és készséggel adták át a kezelésükben levő iskolaépületeket a megalakulandó felekezeti iskolák számára;⁶⁹ Homoródkarácsonyfalván a községi elöljáróság a községházát ajánlotta fel iskolai célra a tantermek visszaszerzéséig.⁷⁰

Az impériumváltás idején a szóbanforgó községek elemi iskolái tulajdonjogilag három csoportba tartoztak: államiba, községibe és egyházközségibe. Pál Ferenc esperes 1920. október 20-án kelt kimutatása szerint az állam három községben épített iskolát községi telekre, a többi esetben az építő a község vagy egyházközség volt. Jól látható, hogy helyi szinten utóbbi két intézmény sok esetben közös erővel, egymást kölcsönösen segítve építette fel tanintézményét. Pál Ferenc Homoródújfalú kivételével nem nevezi meg a tulajdonost, azonban forrásaink szerint a tizennyolc községből háromban volt állami, ötben községi és tízben egyházközségi tulajdonban az iskolaépület. Két településen – Homoródszentpál és Homoródkarácsonyfalva – az egyházközség és politikai község is rendelkezett külön épülettel. A kimutatásában nem szerepel a vargyasi felekezeti iskola, amit az egyházközség az 1920/1921. tanévben azt követően vett használatba, hogy az állami iskolaépületből kiköltözni kényszerültek; Vargyason tehát az állam és egyházközség is rendelkezett iskolaépülettel. Az egyházközségi vagy községi tulajdonú kántortartató lakásoknál a hozzátartozó gazdasági épületek minden esetben egyházközségi tulajdont képeztek.⁷¹

⁶⁸ HszentpáliUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1903–1928)*, 216.; MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 1.

⁶⁹ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 4., 5., 6., 8., 15.

⁷⁰ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 7.

⁷¹ MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-920. Sorszám: 9.

Sorszám	Község	Telek	Építette
1.	Abásfalva*	egyházközség	község
2.	Gyepes*	egyházközség	község, egyházközség
3.	Homoródalmás	község	állam
4.	Homoródkarácsonyfalva*	egyházközség, község	egyházközség, község
5.	Homoródkeményfalva*	egyházközség	község
6.	Homoródjánosfalva*	egyházközség	község, egyházközség
7.	Homoródszentpál*	egyházközség, község	egyházközség, község
8.	Homoródszentpéter	egyházközség	község
9.	Homoródszentmárton*	egyházközség	egyházközség
10.	Homoródújfalú	község	község
11.	Kénos	község	község, egyházközség
12.	Lókod*	egyházközség	község
13.	Oklánd	község	állam
14.	Recsenyéd*	egyházközség	község, egyházközség
15.	Székelyderzs	község	állam
16.	Székelymuzsna	község	község
17.	Vargyas*	község	község
18.	Városfalva	egyházközség	község, egyházközség

3. táblázat: Pál Ferenc esperes 1919. október 9-én kelt kimutatása az iskolaépületek építetőiről és az iskolatelkek tulajdonosairól. A csillaggal jelölt településeken az iskolaépület egyházközségi tulajdonban volt, vagy az egyházközség is rendelkezett iskolaépülettel.⁷²

Az iskolákat, nyolc egyházközséget leszámítva, az egykori egyházi iskolaépületekben vagy bérelt (Székelyderzs) ingatlanokban nyitották meg. Két egyházközség (Abásfalva, Homoródszentmárton) tantermeik visszaszolgáltatásáig önkéntesen felajánlott helyiségekben rendezték be ideiglenesen iskoláikat.⁷³ Kénosban, Homoródalmáson, Homoródszentpéteren, Homoródújfaluban, Oklándon, Székelymuzsnában, Városfalván és Vargyason a felekezeti iskolák állami/községi ingatlanokban/iskolaépületekben kaptak elhelyezést.⁷⁴ Homoród-

⁷² MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-920. Sorszám: 9.

⁷³ Abásfalván a lelkészi lakásban kezdték meg a tanítást. MUEKlvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 13.

⁷⁴ Homoródalmáson november 3-án az óvoda épületében kezdték meg az oktatást, innen 17-én költöztek át az állami iskolába. MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 2.;

karácsonyfalván és Homoródszentpéteren a felekezeti iskolák az egyházi mellett a községi iskola tantermeit is használatba vették.

A magyar államnak haszonélvezetre átadott ingatlanok legalább ideiglenes jelleggel való használatba vétele hosszadalmas folyamatnak bizonyult, és elhúzódtott december végéig. Hasonlóan hosszantartó huzavonára került sor az állami iskolák tantermeinek megszerzése esetében is. Amikor 1919. október 20-án Sándor Gergely lelkész a kénosi egyházközség az iskola szervezését kimondó közgyűlésén arról beszélt, hogy az iskola lefoglalása miatt „most jelenben a tanév küszöbén állva iskola nélkül vagyunk”,⁷⁵ akkor valójában egy általánosan létező és szinte megoldhatatlannak mutakozó problémáról beszélt. Az EKT-hoz felküldött jelentések Sándor Gergely kijelentését támasztják alá, és arról tanúskodnak, hogy az egyes egyházközségek tantermek hiányában tanácstalanul és tehetetlenül várakoztak, és abban reménykedtek, hogy előbb-utóbb kezelésükbe vehetik a román hatóságok által elvett iskolaépületeket. Ürmösi József homoródszentpáli lelkész október 9-én közölte főhatóságával azt, hogy az épületeket nem kapták vissza, ezért tantermek hiánya miatt nem tudják megkezdeni az oktatást.⁷⁶ Homoródszentpéter október 20-án,⁷⁷ Homoródjánosfalva november 12-én,⁷⁸ Homoródkarácsonyfalva pedig november 15-én és 26-án⁷⁹ jelzett hasonló akadályt, azaz hogy képtelenek megnyitni az iskolájukat, mivel nem rendelkeznek iskolaépülettel. Az egyházközségben uralkodó állapotokról november 13-án jelentést készítő Pál Ferenc esperes szerint a felekezeti oktatásügy ezen a ponton lényegében zsákutcába jutott, ugyanis a beszámoló keltezésének pillanatáig még egyetlen településen sem kaptak vissza iskolát, és megnyitásra sem kaptak sehol engedélyt.⁸⁰ A püspökhöz/főhatósághoz, espereshez intézett levelek, valamint a keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyvek ugyanakkor azt jelzik, hogy az egyes egyházközségek nem mondtak le az oktatás beindításáról, és vezetőik folyamatosan a probléma elhárításán dolgoztak. Zoltán Sándor homoródszentmártoni lelkész december 5-én tájékoztatta püspökét arról, hogy az iskolaépület visszaadása érdekében eredménytelenül tárgyalta a tanfelügyelővel és a prefektussal.⁸¹ Homo-

Kénosban december 1-én a községházában, 10-étől pedig az állami iskolában kapott elhelyezést az iskola. MUEKvGylvt. Jelzet: 110 f-1919. Sorszám: 14.

⁷⁵ KUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1915–1930)*, 106.

⁷⁶ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 1.

⁷⁷ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 5.

⁷⁸ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 6.

⁷⁹ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 7.

⁸⁰ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 11.

⁸¹ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 16.

ródszentpálon Ürmösi József lelkész november 20-án kért útmutatást az iskola-megnyitást illetően esperesétől.⁸² Abásfalván november 22-én,⁸³ Homoródkeményfalván december 6-án⁸⁴ tanácskoztak az iskolaépületek visszaszerzéséről, Oklándon pedig december 7-én számolt be Pál Ferenc lelkész keblitanácsa előtt a tanfelügyelőséggel folytatott tárgyalásokról;⁸⁵ ugyanő esperesi minőségben többször is az épületek átadására kérte fel a tanfelügyelőséget.⁸⁶

Az egyházközségek hosszas várakozás után végül december folyamán vehették használatba az igényelt ingatlanokat. Az iskolaépületek birtokbavételét és a tanév megkezdését a tanfelügyelő december 9-ei, az espereshez intézett átirata tette lehetővé, ebben a kormányzótanács utólagos jóváhagyását megelőlegezve hozzájárult ahhoz, hogy 1920. február 20-áig azokon a településeken, ahol az unitárius tankötelesek számára nem volt biztosított az oktatás, vagy nem részesültek oktatásban, a felekezeti iskolák megnyithassanak, és elláthassák ezt a feladatot. E pár hónapos „kegyelmi idő” alatt ugyanakkor az egyes egyházközségek kötelesek voltak véglegesen határozni iskolájuk felállításáról, és azt igazolni a tanfelügyelőségen a 15673/1919-es számú rendelet előírásainak megfelelően. A leirat az egyházközségi és községi tulajdonú iskolaépületeken kívül az állami iskolák haszonbérbe adására is lehetőséget adott, és úgy rendelkezett, hogy ez utóbbiakat minden olyan községben átvehetik a kérvényezők, ahol a tanfelügyelő megítélése szerint az állam érdekei nem sérülnek. A meghatározatlan időre szóló átadás ideiglenes jellegű volt, az átvételi jegyzőkönyvben az egyes egyházközségek kötelezték magukat arra, hogy „annak idején” az iskolaépületet felszerelemével együtt hiánytalanul visszaadják.⁸⁷

Pál Ferenc december 12-i jelentése szerint a rendelet kibocsátása után mindenhol megkezdődött a tanítás, a vargyasi és homoródmási iskolák kivételével, ahol pár héttel korábban már megnyitották az iskolát.⁸⁸ Amint az a 4-es számú

⁸² HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1919. évi iratsomó. Esperesi iktatószám: 379-1919. Ürmösi József lelkész 1919. november 20-án kelt levele Pál Ferenc espereshez.

⁸³ AUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1910-1921)*, 244.

⁸⁴ Homoródkeményfalvi Unitárius Egyházközség Levéltára (HkeményfalviUELvt.), *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1917-1930)*, 32.

⁸⁵ OUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1902-1921)*, 293.

⁸⁶ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 19.

⁸⁷ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1919. évi iratsomó. Esperesi iktatószám: 394-1919. Joachim Nistor tanfelügyelő 1919. december 3-án kelt átirata Pál Ferenc espereshez; MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 20.

⁸⁸ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 20.; A korábbi nyitást a két községben az tette lehetővé, hogy Homoródmáson november 17-én, Vargyason pedig december 1-jén már átadták az iskolaépületeket az egyházközségek kezelésébe. MUEKvGylvt. Jelzet:

táblázat kimutatásából jól látható, a jelentés pontatlan volt, ugyanis annak keletkezésekor három egyházközségben még nem kezdődött meg az oktatás. A valóságot tehát valójában a február 4-én kelt tájékoztatója tartalmazta, amelyben arról írt, hogy az iskolák minden egyházközségben megnyitottak.⁸⁹

Sorszám	Egyházközség	Iskola elvétele	Iskola visszaadása	Tanév megkezdése
1.	Abásfalva	-	-	1919. 11. 25.
2.	Gyepes	1919. 09. 04.	-	1919. 12. 15.
3.	Homoródalmás	1919. 09. 12.	-	1919. 11. 03.
4.	Homoródkarácsonyfalva	1919. 12. 12.	-	1919. 12. 11.
5.	Homoródkeményfalva	1919. 09. 04.	-	-
6.	Homoródjánosfalva	1919. 09. 12.	-	1919. 12. 15.
7.	Homoródszentmárton	1919. 09. 17.	-	-
8.	Homoródszentpál	1919. 09. 04.	1919. 12. 11.	1919. 12. 11.
9.	Homoródszentpéter	1919. 09. 12.	-	1919. 12. 12.
10.	Homoródújfalva	-	-	-
11.	Kénos	-	-	1919. 12. 10.
12.	Lókod	1919. 09. 04.	-	1919. 12. 04.
13.	Oklánd	1919. 09. 11.	-	1919. 12. 10.
14.	Recsenyéd	1919. 09. 04.	-	1919. 12. 09.
15.	Székelyderzs	-	-	1920. 01. 06.
16.	Székelymuzsna	-	-	1920. 01. 02.
17.	Vargyas	-	1919. 12. 01.	1919. 12. 02.
18.	Városfalva	-	-	1920. 01. 02.

4. táblázat: *Kimutatás az iskolaépületek átvételéről, visszaadásáról, illetve a tanév megkezdéséről*⁹⁰

Összegzésképpen tehát elmondható, hogy bár a legtöbb helyen szeptemberben és októberben már határoztak az iskolák felállításáról (lásd az 5-ös számú táblázatot!), az oktatás csak december-január hónapokban kezdődhetett meg három kivételtől eltekintve: Homoródszentmártonban a református egyházközség-

110f-1919. Sorszám: 2., 9.; Homoródalmáson az oktatás az óvoda épületében kezdődött meg, amit a tanfelügyelő október 21-én engedett át az egyházközségnek. Halmási UELvt., *Iskolai jegyzőkönyvek (1845–1920)*, 54.

⁸⁹ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 21.

⁹⁰ Kimutatásunkat a MUEKvGylvt.-nak 110f-1919. jelzetű iratcsomójában található jelentések alapján állítottuk össze.

gel közösen működtetett iskolában október 2-án,⁹¹ Homoródalmáson november 3-án,⁹² Abásfalván, a lelkészi irodában pedig november 25-én.⁹³ Mindezekből arra következtetünk, hogy voltak egyházközségek, amelyek kockázatot vállalva megnyitották az iskolát, és megkezdték a tanítást abban az esetben, ha találtak olyan tanteremnek alkalmas helyiséget, ahol a gyermekeiket elhelyezhették.

Sorszám	Egyházközség	Keblitanácsi határozat	Közgyűlési határozat
1.	Abásfalva	1919. 09. 28.	1919. 10. 12.
2.	Gyepes	-	1919. 09. 06. 1919. 10. 25.
3.	Kénos	-	1919. 10. 20.
4.	Lókod	1919. 09. 03.	1919. 11. 24.
5.	Homoródalmás	1919. 09. 14.	1919. 09. 21.
6.	Homoródjánosfalva	1919. 09. 07.	1919. 11. 02.
7.	Homoródkarácsonyfalva	-	1919. 09. 24.
8.	Homoródkeményfalva	-	1919. 09. 25.
9.	Homoródszentmárton	1919. 09. 01.	-
10.	Homoródszentpál	-	1919. 09. 21.
11.	Homoródszentpéter	1919. 09. 01.	-
12.	Homoródújfalva	-	1919. 08. 17.
13.	Oklánd	-	1919. 09. 21.
14.	Recsenyéd	1919. 10. 03.	1919. 10. 03.
15.	Székelyderzs	1919. 12. 29.	-
16.	Székelymuzsna	1919. 10. 12.	1919. 10. 13.
17.	Vargyas	-	1919. 09. 07.
18.	Városfalva	1919. 10. 15.	-

5. táblázat: *Kimutatás az iskolák felállítását és megszervezését kimondó keblitanácsi és közgyűlési határozatok időpontjáról*⁹⁴

⁹¹ HszentmártoniUeLvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1912–1928)*, 171.; Homoródszentmártoni Református Egyházközség Levéltára, *Presbiteri jegyzőkönyv (1911–1921)*, 368.

⁹² HalmásiUeLvt., *Iskolai jegyzőkönyv (18–1920)*, 57. November 3-án csak a lelkész kezdte meg az oktatást. A november 8-i iskolaszéki gyűlésen jelen levő Vajda Antal igazgató-tanító csak a tanítótársaival folytatott egyeztetések után volt hajlandó nyilatkozni arról, hogy vállalja-e az oktatást vagy nem.; MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 2.

⁹³ AUeLvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1910–1921)*, 244.; MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 13.

⁹⁴ Kimutatásunkat az egyes egyházközségek keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyvei alapján állítottuk össze.

Homoródalmáson általunk nem ismert okok miatt a tanfelügyelőség még a december 5-i rendelet előtt átengedte a község óvodáját a felekezeti iskolának, itt Ajtay János lelkész a tanfelügyelő beleegyezésével november 3-án megkezdte a tanítást. Az iskolához kinevezett tanítók november 9-én döntöttek a tanítás felvételéről, miután Ajtay felelősséget vállalt értük a tanfelügyelővel folytatott tárgyalásokon.⁹⁵ Városfalván a késői iskolakezdést Báró József lelkész a tantermek alkalmatlanságával magyarázta, mint írta, a beköltözés előtt pótolni kellett a betört ablakokat, és meszelni kellett.⁹⁶ Székelyderzsben az ugyancsak késői kezdést az egyházközség és a lelkész között kialakuló nézeteltérés, valamint utóbbinak a felekezeti iskolával szembeni állásfoglalása késleltette. Székelymuzsnán Péter Sándor lelkész szerint a késést az okozta, hogy az iskolát, amelyet a reformátusokkal közösen használnak, csak december végén kapták vissza.⁹⁷

Az ingatlanok ideiglenes jelleggel történő átadásához a kormányzótanács VKO-jának már említett szeptember 24-i rendelete biztosította a törvényes hátteret, melyben az osztály vezetője, Onisifor Ghibu „méltányossági szempontból” megengedte, hogy ott, ahol az állami érdek lehetővé teszi, az iskolaépületet ideiglenes használatra a kérelmező hitfelekezetnek átengedje leltár és jegyzőkönyv felvétele mellett.⁹⁸ Ennek a nagyvonalúnak tűnő gesztusnak volt azonban egy szépséghibája, mivel a tantermek használatára a tanfelügyelő 1920. április 14-én tantermenkénti négyszáz korona haszonbért vetett ki, függetlenül attól, hogy azok egyházközségi ingatlant képeztek-e, vagy pedig olyat, amelyeket a község költségmentesen engedett át felekezeti iskolák felállítására még a szervezés időszakában.⁹⁹ Az 1919. december 3-án már belengetett és áprilisban bejelentett haszonbérigényt több egyházközség felháborodással fogadta, és visszautasította annak kifizetését.¹⁰⁰ Álláspontjuk megegyezett Pál Ferenc tanfelügyelőhöz intézett április 21-i levelének véleményével, akit, mint írta, nagyon meglepett az áprilisi átirat, mert lehetetlennek gondolta azt, hogy a politikai községek és egyházközségek által emelt iskolákat elzárják az építők gyermekei elől, és azt csak fizetés

⁹⁵ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 2.

⁹⁶ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 8.

⁹⁷ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 21.

⁹⁸ HalmásiUELvt., 1910-1919. évi iratcsomó, VI. kötet, A Kormányzótanács Vallás- és Közoktatásügyi Osztályának 1919. szeptember 24-én kelt 15298/1919. számú rendelete. (Az iratcsomó lapjai számozatlanok.)

⁹⁹ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1919. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 172-1920. Joachim Nistor tanfelügyelő 1920. április 4-án kelt leirata Pál Ferenc espereshez.

¹⁰⁰ HkarácsonyfalviUELvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1915–1926)*, 134.; MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 34.

ellenében teszik hozzáférhetővé a számukra. Egyházkörében – folytatta – csak Homoródalmáson, Oklándon és Székelyderzsben van államilag épített iskola, de ezekben a községekben is kivette a lakosság a részét az építkezésekből telekajándékozással, illetve közmunkával, erkölcsileg tehát ez esetben is elfogadhatatlannak tartja azt, hogy pénzért juthassanak iskolához a gyermekek. A tanfelügyelő átadásról szóló tájékoztatójában szó esett ugyan a haszonbérrel, ő azonban éppen a fentiekre való tekintettel nem kérte egyházközségeitől azt, hogy költségvetésileg gondoskodjanak erről a tételről. Természetesen – zárta gondolatmenetét –, ha szükséges, fizetni fognak, bár a pénz előteremtése nehézséggel fog jární.¹⁰¹

A haszonbér összegének törlésére vagy csökkentésére beadott esperesi és egyházközségi kérésekre 1920. június 16-án reagált a Közoktatásügyi Minisztérium Kolozsvári Államtitkársága (KMKÁ), és úgy rendelkezett, hogy minden egyházközség, amely állami ingatlant használt iskolája számára, köteles legkésőbb szeptember 30-ig a négyszáz korona haszonbért befizetni az illetékes adóhivatalba.¹⁰² A krónikus anyagi gondokkal küzdő egyházközségeket természetesen igen kellemetlenül érintette a rendelet, mivel iskoláiknál erre a tételre nem volt pénzfedezet, ahol meg maradt is némi pénzfölösleg az 1919/1920-as tanévről, azt már beépítették a következő esztendő költségvetésébe.¹⁰³ Nem ismerjük a haszonbér kérdésének végkimenetelét, az utolsó információnk erre vonatkozóan az esperes 1920. október 15-én kelt körlevele, amelyben arra figyelmeztette az egyházközségeket, hogy a kifizetés határidejét elhalasztották október végére, és készítsék elő a pénzt arra az esetre, ha az EKT-nak nem sikerül a bérleti igényt eltöröltetni.¹⁰⁴

Az iskolák működési költségeit, valamint a tanszemélyzet fizetését az egyházközségek eltérő módon igyekeztek előteremteni: különféle címen beszedett díjakból, egyháztagokra kivetett adóból, saját pénzforrások bevonásából stb. Homoródszentmártonban a költségvetés önrészét három tétel képezte: iskola-fenntartási járulék, könyvtár- és tanszerdíj, valamint az egyházközség pénztárá-

¹⁰¹ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1919. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 172-1919. Pál Ferenc esperes 1920. április 21-én kelt levele Joachim Nistor tanfelügyelőhöz.

¹⁰² HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1920. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 374-1920. Joachim Nistor tanfelügyelő 1920. augusztus 20-án kelt átíratá Pál Ferenc espereshez.

¹⁰³ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 34.; MUEKvGylvt. Jelzet: 2i-1920. Sorszám: 4.

¹⁰⁴ HszentpáliUELvt., Esperesi iratok. 1920. évi iratcsomó. Esperesi iktatószám: 434-1920. Esperesi körlevél, 1920. október 15.

nak iskolai célokra fordított összege.¹⁰⁵ Gyepesben a közgyűlés a hívekre kivetett adóból kívánta fedezni az önrészt úgy, hogy a tehetősebb szülők – gyermekenként –, illetve a gyermektelen egyháztagok húsz koronát voltak kötelesek adni iskolai célra.¹⁰⁶ Homoródkarácsonyfalván az iskolaalapból, valamint a tanulóktól szedett heti egy korona díjból kívánták a működési költségeket előteremteni.¹⁰⁷ Vargyason a közgyűlés optimista forgatókönyv alapján tervezett. Itt az állami források hiányát ideiglenesnek gondolták, ezért úgy határoztak, hogy az állami segítség megérkezéséig a szülők tetszőlegesen, anyagi képességeiknek megfelelően fizessenek tandíjat. A fizetéképtelennek minősített szülők felmentést nyertek a tandíj alól, az iskola pénzügyeit intéző iskolatanács pedig a szegény gyermekek tankönyv- és írószerszükségleteinek a fedezésére az iskolaalap tőkekamatát ütemezte be.¹⁰⁸ Abásfalván a gyermekes szülőkre kivetett iskolafenntartói díjból, valamint a főhatóságtól kapott segélyből szervezték az iskolát, a szegényebb sorsú gyermekek szüleit itt is felmentették az adó befizetése alól.¹⁰⁹ Városházán a bevételi oldalon a következő tételek szerepeltek: beiratkozási díj, 5%-os iskolai pótdíj és iskolafenntartói díj a polgári községtől, hívek adománya, egyháztagoktól adó anyagi helyzetük függvényében, egyházközség hozzájárulása, tüzelőfa tan kötelesektől, szegény tanulók segélyezésére szervezett bál.¹¹⁰

A költségvetések sarokszámai szerint a szervező egyházközségek kiadásaik legnagyobb hányadának a fedezéséhez nem rendelkeztek saját pénzforrással, a hiányt minden esetben a főhatóság támogatásából kívánták kiegészíteni. Az alábbiakban közölt néhány példa meggyőzően tükrözi az egyes egyházközségek feletti korlátozott gazdasági lehetőségeit, azt az állapotot, hogy a főhatóság beavatkozása nélkül a működéshez szükséges minimális pénzügyi keretet sem tudták biztosítani az 1919/1920. tanévben. Homoródszentmártonban az előirányzott 3750 koronából 3000 koronát (84%) a főhatóságtól vártak a költségvetés összeállítói.¹¹¹ Recsenyében a főhatóság hozzájárulását 6000 koronában (91%)

¹⁰⁵ HszentmártonUeLvt., 1920. évi iratcsomó, 12. l.

¹⁰⁶ GyUeLvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1901–1924)*, 291.

¹⁰⁷ Homoródkarácsonyfalvi Unitárius Egyházközség Levéltára (HkarácsonyfalviUeLvt.), *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1915–1926)*, 121.

¹⁰⁸ Vargyasi Unitárius Egyházközség Levéltára (VUeLvt.), *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1908–1923)*, 1919. szeptember 7-i közgyűlési jegyzőkönyv. A jegyzőkönyv lapjai számozatlanok.

¹⁰⁹ AUeLvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1910–1921)*, 243., 257–258.

¹¹⁰ VfalviUeLvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1914–1922)*, 159.

¹¹¹ HszentmártoniUeLvt., 1920. évi iratcsomó, 12. l.

állapították meg a 6549 koronás költségvetésben.¹¹² Városfalván a 12 353 koronás költségvetésben a főhatóság részéről 6000 koronával (48%) számoltak.¹¹³ Homoródújfaluban az 5664 koronás költségvetésben a főhatóság része 3000 korona volt (53%).¹¹⁴ Oklándon az önrészt 2178 koronában, a főhatóság segítségét pedig 5430 koronában állapították meg, vagyis utóbbi részesedése a költségvetésben 80% volt.¹¹⁵ A pénztelenség legkirívóbb példájával minden valószínűséggel Lókodban találkozhatunk, ahol tanító hiányában a keblitanács úgy választotta meg ideiglenes jelleggel lelkészét oktatónak, hogy egyúttal azt is leszögezte: ezért a munkájáért nem tud számára fizetést biztosítani.¹¹⁶

A főhatósági segítség is csak arra volt elegendő, hogy lélegeztetőgépen tartsa a megnyitott iskolákat. 1919. szeptember 22-i levelében Ferencz József püspök például a homoródalmási iskola költségvetésének a visszafaragását sürgette Ajtay János lelkésznel. A főhatóság – írta – nem tudja biztosítani az egyházközség által hiányul feltüntetett teljes összeget. Az államsegély elmaradásával súlyos anyagi helyzetbe kerültek, és a tanítók által eddig élvezett javadalmat képtelenek voltak fedezni, mivel csak annyi pénz áll a rendelkezésükre, hogy „a tanító afiai áldozatkészségének és nemes buzgólkodásának valami csekély honorálására fordítható legyen”.¹¹⁷ November 22-én Benczédi Pál homoródújfalvi lelkészhez intézet levelében szintén őszintén vallott arról, hogy az általuk nyújtott anyagi támogatás jelképesnek mondható, és valójában még a tanítóik méltányos javadalmazására sem elegendő. „Sajnos nem állott főhatóságunknak módjában – szabadkozott –, hogy a hiányul feltüntetett teljes összeget tisztelendőségtek rendelkezésére bocsássa. Az államsegély elmaradásával egyházunkra nehezedő súlyos anyagi terhek nagy próba elé állították egyetemes egyházunkat. Mint-hogy, Istennek hála, egyházközségeink egymásután igyekeznek felállítani a felekezeti iskolákat, a rendelkezésre álló aránylag nagyon csekély összeg sokfelé aprózódik el, és igazán csak arra szolgálhat, hogy tanító afiai áldozatkészségének és nemes buzgólkodásának valami csekély honorálására fordítható legyen. Mert kétségtelen, hogy azokat a javadalmakat, melyeket különböző címeken tanító

¹¹² RUELVt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1908–1923)*, 168.

¹¹³ VfalviUELVt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1914–1922)*, 159.

¹¹⁴ Homoródújfalvi Unitárius Egyházközség Levéltára (HújfalviUELVt.), *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1914–1932)*, 82.; HújfalviUELVt., 1916–1923. évi iratcsomó, 82. l.

¹¹⁵ Homoródszentpéteri Unitárius Egyházközség Levéltára (HszentpéteriUELVt.), *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1919–1951)*, 75.

¹¹⁶ Lókodi Unitárius Egyházközség Levéltára (LUELVt.), *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1916–1922)*, 47.

¹¹⁷ HalmásiUELVt., 1910–1919. évi iratcsomó, VI. kötet, 338. l.

afiai mint állami tanítók élveztek, ezen átmeneti időre, a folyó iskolai évre nem biztosíthatjuk.”¹¹⁸

Természetesen az iskolák helyzete sem volt kedvezőbb a tanszemélyzeténél, a szerény gazdasági és infrastrukturális viszonyokat jól tükrözi például Homoródszentpéter esete, ahol a tantermek kifűtésével és takarításával a nagyobb gyermekeket bírta meg a keblitanács, és csak abban az esetben tervezett iskolaszolgát alkalmazni, ha a gyermekek munkája nem bizonyulna alkalmasnak.¹¹⁹ Lókodban az iskola kitakarítását közmunkával végezték, az egyházközségnek tehát itt sem volt lehetősége egy karbantartási munkálatokat végző személynek az alkalmazására.¹²⁰ Abásfalván a tűzifát az iskolába járó gyermekek biztosították, az 1920/1921. tanévben pedig, amikor ez a rendszer már nem kezdett működni, a keblitanács úgy határozott, hogy amíg gondoskodni tud a tűzifáról, addig a tanító fűtsön a magáéból, és később, amikor erre lehetőség adódik, majd kárpótolni fogják.¹²¹

Az első tanév krónikájához tartozik még az is, hogy a hívek iskolához való viszonyulását ebben az időszakban a lelkesedés és a ragaszkodás jellemezte. 1919. december 16-án ezzel kapcsolatban a következőket írta Ajtay János homoródmási lelkész: „az iskolázást a szülők és a gyermekek kellő buzgalommal, sőt a réginél nagyobb melegséggel karolják fel”,¹²² és miközben a felekezeti iskolájukba kétszázhatvanan iratkoztak be, addig az államiba mindösszesen tizenegyen.¹²³ Vargyason szintén a hívek felekezeti iskola melletti kiállásáról olvashatunk: itt a 347 tanköteles gyermek¹²⁴ közül csak négyet-ötöt irattak be szüleik az állami iskolába, és Kisgyögy Sándor lelkész szerint minden próbálkozás ellenére az állami iskola beindítása „sehogyse akar sikerülni”.¹²⁵ Ugyanitt a négy tanítóból három megtagadta a hűségeskü letételét, jóllehet az erre felszólító május 31-i és augusztus 16-i felhívások állásvesztést helyeztek kilátásba az ezt megtagadók esetében.¹²⁶ Az impériumváltást követő első tanévben Székelyderzsben is megnyitott az állami iskola, a próbálkozás azonban itt sem járt sok sikerrel,

¹¹⁸ HújfalviUeLvt., 1916–1923. évi iratcsomó, 79. l.

¹¹⁹ HszentpéteriUeLvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1919–1951)*, 75.

¹²⁰ LUElvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1916–1922)*, 56.

¹²¹ AUeLvt., *Keblitanácsi és közgyűlési jegyzőkönyv (1910–1921)*, 244., 270.

¹²² MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 2.

¹²³ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 2.

¹²⁴ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 9.

¹²⁵ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 9.

¹²⁶ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 9.

ugyanis a kétszázötven tanköteles gyermekből mindössze négyen látogatták.¹²⁷ Ébert András lelkész szerint ennek a jelenségnek a háttérében a lakosságnak az a széles körben elterjedt véleménye állt, miszerint nem akarják gyermeküket román iskolába járatni.¹²⁸ A felsorolást végül Pál Ferenc 1920. február 11-én kelt levelével zárjuk, amelyben az esperesi vizitáció alkalmával szerzett pozitív benyomásairól számolt be püspökének. Eszerint a keltezés időpontjáig kilenc egyházközséget látogatott meg a vizsgálószerk, és ezekben mindenhol az áldozatkészség „különösen szép jeleivel találkozottak”.¹²⁹

Az impériumváltást követő első tanévben a Székelyudvarhelyi Egyházkörsben a román állam négy településen nyitott meg iskolát: Homoródalmáson, Homoródszentmártonban, Székelyderzsben és Vargyason. Adataink szerint az állami hatóságok különféle módszerekkel már ebben az esztendőben nyomást gyakoroltak az itt működő felekezeti iskolák vezetőire és a lakosságra abból a célból, hogy lépéselőnybe hozzák az állami iskolákat. Homoródalmáson a görögkatolikus származású vagy görögkatolikus vallásról unitáriusra önkéntesen áttérő szülőket felszólították arra, hogy gyermekeiket az állami iskolába írtassák be.¹³⁰ Vargyason a csendőrség a szolgabíró rendeletére vizsgálatot indított a helyi lelkész, tanító és jegyző ellen, akiket az állami iskola felállításának az akadályoztatásával vádoltak meg.¹³¹ Homoródszentmártonban a korábbi kántortanítóból jegyzővé lett Györfi István gyakorolt nyomást a lakosságra annak az állami iskolának a javára, amelyben oklevél nélkül a leánya volt a tanító.¹³² Székelyderzsben a tanfelügyelő fenyegetéshez és zsaroláshoz folyamodott ahhoz, hogy az állami iskola tanulóinak a számát felduzzaszthassa. 1920. április 6-án például azzal a javaslattal állt elő, hogy a felekezeti iskola ossza meg tanulóit az állammal, amiért az cserében átengedi az iskola egyik termét a túlsúlyfoltással küszködő felekezeti iskolának. Amennyiben ezt elutasítanák – fenyegette meg a felekezeti iskolaszéket –, kénytelen lesz az iskolát bezáratni a higiéniai és didaktikai feltételek hiánya miatt.¹³³

¹²⁷ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 10.; Pál Ferenc Ferencz József püspökhöz írt december 31-i levele szerint a tankötelesek száma kétszázötven-kétszázharminc volt, és ebből heten jártak az állami iskolába. MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 10.

¹²⁸ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 10.

¹²⁹ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 10.

¹³⁰ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 2.

¹³¹ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 9.

¹³² MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 10.

¹³³ MUEKvGylvt. Jelzet: 110f-1919. Sorszám: 10.